

PLIHÁL Katalin

Nyomatott magyar föld- és éggömbök 1840–1990 / Plihal Katalin. – Budapest : Zrínyi Kiadó, 2016. – 232 p. + DVD-ROM
ISBN 978-963-327-711-9

A föld- és éggömb – az oktatás eszköze, a lakás dísze...

Magyarországon az Országos Széchényi Könyvtár vállalkozott elsőként arra, hogy a magyar nyelvű föld- és éggömbökből önálló kiállítást rendezzen. A *Nyomatott magyar föld- és éggömbök a kezdetektől napjainkig* című gyűjteményes kiállítás 2010. október 2-től 2011. március 31-ig volt megtekinthető. A kiállítás kurátorának, *Plihal Katalin*nak érdeme, hogy – a magyarországi és osztrák egyházi és világi közgyűjteményekben fellelhető anyagokból és magángyűjtőktől (Császi Tamás, Korányi G. Tamás, Cseri József, akik féltett kincseiket bocsátották önzetlenül rendelkezésre) kölcsönözve – nagyszerű anyag tárult elénk a várbeli kiállításon, melynek anyagát, a hazai nyomtatott glóbuszok készítésének másfél évszázados történetét most forrásértékű, szép kiadványba szerkesztve mutatja be.

*

Az első fennmaradt földgömb abból az évből – 1492-ből – származik, amelyben Kolumbusz felfedezte Amerikát. A kéziratos glóbusz egy nürnbergi városatya és kereskedő fiának, *Martin Behaim*nak a munkája. Az 51 cm átmérőjű „földalma” napjainkban a nürnbergi Német Nemzeti Múzeum gyűjteményét gazdagítja.

Az első nyomtatott 12 cm átmérőjű – fametszetes – földgömböt pedig *Martin Waldseemüller* készítette 1507-ben. A gömb szegmenseinek térképi képe, amelyen először szerepelt az *America* név, az ugyanabban az évben Strasbourgban megjelent, 12 lapból álló, nagy formátumú világtérképének, a *Universalis Cosmographianak* egyszerűsített tartalmú kicsinyített nyomata. (Az eredeti nyomatok a Minneapolisi Egyetem könyvtárában találhatóak.)

A reneszánsz fellendülés Magyarországon a glóbuszkészítésben is éreztette hatását. Mátyás király részére *Hans Dorn* domonkos szerzetes 1480 körül éggömböt készített. A sárgarézbe gravírozott csillaggömb napjainkban a krakkói Jagelló Egyetem gyűjteményében látható.

A 16–17. században, a reneszánszt követő barokk korban a földgömb a főúri udvarok kedvelt játékszere, díszes érdekessége lett.

A 18. század elejére a földgömb megújhodott, mert a pedagógia tudománya felismerte benne a szemléltetőeszközt. A glóbuszokban az iskolák az oktatás segítségét látták, és egyre nagyobb számban igényelték. Pest városa például 1757-ben a piarista gimnázium számára 48 guldenért két Doppelmayer-féle földgömböt vásárolt. Az első magyar iskolai földgömböt *Szablik István* piarista tanár készítette 1784-ben. A debreceni református főiskolán a togátus diákok 1791-ben a földrajz oktatását segítő, 100 cm kerületű földgömböt szerkesztettek. A kéziratos glóbusz ma a kollégium múzeumában látható.

A 19. század fordulóján már sok különféle glóbusz volt az iskolákban. A tanárok maguk készítették kéziratos földgömböket, mert az 1777-es

Ratio Educationis már előírta a földgömbök iskolában való alkalmazását.

1840-ben *Nagy Károly*, ez a külföldön tanult és a világot bejárta matematikus és gazdasági szakértő, egy 12 coll átmérőjű (kb. 32 cm) mintagömböt készített *Jüttner* osztrák ezredes két lábnyi átmérőjű tekéje után angol és francia térképek segítségével. Ez az első nyomtatott földgömbünk.

A földgömböket Bécsben sokszorosították a magyar iskolák számára. Majd még ugyanebben az évben egy hasonló nagyságú éggömböt is szerkesztett, amelyen 1600 csillagot tüntetett fel. A Magyar Tudományos Akadémia javaslatára a föld- és éggömböt magyar nyelvű felirattal látta el. A földgömb felirata az *Első magyar földteke, a legújabb kútfolk után* volt.

A *Hírnök* 1840. évi 77. száma örömmel adta hírül a magyar közönségnek, hogy az első magyar földtekék elkészültek, és hogy *Batthyány Kázmér* gróf bőkezűségéből minden olyan iskola ajándékkal kapja azt, amelyben a *földiratot nagyobb terjedelemben tanítják*. Fel is sorolta 83. számában ezeket az iskolákat, és bizony nem volt ez több 44-nél.

Az éggömböt Batthyány rendelkezésére a párizsi *Charles Dien* készítette, aki magát a gömb feliratában magyarosan *Dien Károlynak* nevezte. A földgömbök felhasználásához *Vállas Antal*, korának tehetséges, hányatott életű csillagásza gyakorlati utasításokat írt. *Az égi és földtekék használata* című nagyszerű munka később matematikai és földrajzi alapanyaggá vált.

Az abszolutizmus idején cseh, osztrák és német glóbuszok kerültek a magyar oktatási intézményekbe. Ez a helyzet az 1867. évi kiegyezést követően sem változott, mert magyar földgömböket sorozatban senki sem állított elő. A kiegyezés után a magyar iskolának a prágai *Felk* cég százával szállított magyarított föld- és éggömböket. A külföldi gömbök magyar felirattal való ellátásáról *Gönczy Pál*, az Oktatásügyi Minisztérium államtitkára gondoskodott. A földgömbök két típusban, három különböző nagyságban, 8, 12 és 18 col (21, 31,6 és 47,4 cm) átmérővel kerültek forgalomba. A gömbök tartozéka volt egy fokbeosztásos meridián kör és horizonti kör naptárral. A drágább, teljes felszerelésű, három falábon álló glóbusz lábai közé kompasz volt erősítve.

Gönczynek kortársa volt *Hunfalvy János*, a pesti egyetem földrajzprofesszora. Hunfalvy az 1860-as évek végén külföldi példák és adatok alapján tervezett egy 24 cm átmérőjű glóbuszt. A gömb címe: *A Föld a legújabb felfedezésekkel, magyarította Hunfalvy János* bizonyítja, hogy munkája lényegében átdolgozás volt. A gömböt a már jól bevált *Felk*

cég kivitelezte. Mind *Gönczy*, mind *Hunfalvy* földgömbjei – egyetlen kivétellel – csak egy kiadásban láttak napvilágot.

A forgalomba hozott glóbuszok elfogytak, elhasználódtak, de pótlásukról senki sem gondoskodott. Ebben közrejátszott, hogy *Gönczy* magyarított gömbjeit komoly kritika fogadta. A földgömbök sorsa végleg megpecsételődött, amikor egy 1908-ban kiadott közoktatásügyi rendelet *fogyatékos és avult tartalma, valamint a magyar közjogba ütköző hibái* miatt a magyar iskolákból a még meglévő darabokat kitiltotta. *Kogutowicz Manó* mögött már elismerésre méltó térképészeti munkásság állott, amikor 1896-ban glóbuszok gyártásába fogott. (Az egykori katonatiszt *Csáky Albin* közoktatásügyi miniszter támogatásával 1890-ben alapította intézetét, amely kezdetben csak a bécsi *Hözl* cég fiók vállalata volt. 1892-re a budapesti intézet *Kogutowicz és Társa* cégnév alatt önállósította magát, majd a cég 1901-ben átalakult Magyar Földrajzi Intézet Rt. néven.)

A Földrajzi Társaság elnöke az 1897-es közgyűlésen örömmel jelentette, hogy elkészültek az első 25,5 és 51 cm átmérőjű földgömbök. *Kogutowicz* nagyobbik, 51 cm-es földgömbjét teljes felszereléssel is ellátta, úgyhogy tökéletesen alkalmas volt glóbuszgyakorlatokra, sőt a budapesti egyetem geográfus professzorával, *Cholnoky Jenő*vel egy gyakorlatokat és feladatokat tartalmazó füzetet is íratott. Ezt a gömböt később *Indukció-földgömb* címen palafelülettel és piros fokhálózattal is forgalomba hozta.

Kogutowicz földgömbjei a legkényesebb igényeknek is megfeleltek, úgyhogy külföldi iskolák is használták. Ezért a századfordulón be is rendezkedett a Földrajzi Intézet német, olasz és szlovén nyelvű glóbuszok gyártására is. A magyar kartográfia külföldi elismerésének csúcspontján állt a századfordulón, termékei párizsi kiállítási aranyérmeket hoztak.

Az első világháború utáni években megállt a gömbkiadás. Az intézet elvesztette önállóságát. Az iskolák és a nagyközönség igényeinek kielégítésében kényeszerű szünet állt be.

Csaknem négy évtizeden át *Kogutowicz* földgömbjeinek segítségével folyt a magyar földrajzoktatás, míg az 1920-as évek végén *Turner István* alapította *Domborművű Térképészeti Műintézet* új földgömbök szerkesztésébe és forgalmazásába kezdett. *Turner* 1930-ban elsőnek kis, nem tudományos célokra szolgáló 11 és 17 cm átmérőjű földgömböket, majd egy évvel később 20 és 25 cm-eseket hozott forgalomba. Még 1930-ban készült el 32 cm átmérőjű domborművű földgömbje. A gömb szerkesztésében részt vett

Kogutowicz Károly, a névírást *Takács József* tervezte, a nyomdai munkák pedig a katonai térképészet otthonában, a M. Kir. Állami Térképészeti Intézetben készültek. Az 1:40 millió méretarányú, hét színnel nyomott, domborított földgömb különlegesen értékes taneszköze lett a magyar iskoláknak. Több változatban, felszerületlenül, fél meridián körrel és teljesen felszerelve is forgalomba került. Politikai testvérkiadása 1937-ben jelent meg. A 32 cm átmérőjű gömb teljesen új névrajzzal jelent meg. Névrajza azt a helyesírást használja, amelyet az *ÁTI Kisatlasz*, ami nem véletlen, hiszen szerzőjük azonos. Ezt a gömböt *Kókai Lajos* könyvkiadója adta ki, aki a harmincas évek végén kezdett bekapcsolódni a térképkidadásba és akinek számos értékes kartográfiai mű napvilágra hozatala köszönhető. Ilyen modern és ilyen gazdag névrajzú földgömbje még nem volt a magyar térképírásnak.

A magyar kartográfiának hat évtized alatt két glóbusz-sorozata jelent meg, a kisebb és nem tudományos értékű gömböktől eltekintve mintegy tizenhat változatban.

A második világháborút követően, 1951-ig a régi nyomtatot átalakítva adtak ki gömböket. Az átalakítás abból állt, hogy a politikai tartalomra átrajzolták a háború utáni változásokat, és a névrajzban az ismeretesebb nevek helyesírását helyesbítették.

Az államosítás után a gömböket *Fővárosi Neon Földrajzi Tanszerosztálya* név alatt az államosított Turner-féle dombortérképészet készítette a tulajdonosból alkalmazottá változtatott Turner István irányításával. (A meglepő új név magyarázata: ez az állami cég volt a szomszédja a Tisza (ma Balzac) utcában a dombortérképészetnek.) Az újonnan szerkesztett gömb-sorozat első darabjai 1954-ben készültek el. A földgömbkészítésben 1953-tól szerkesztői munkatársként *Füsi Lajos* dolgozott. A 11, 17, 20, 25, 32 és 40 cm átmérőjű fizikai földrajzi és politikai tartalmú glóbuszok 1957-ig folyamatosan készültek.

Profiltisztítás eredményeként a Fővárosi Neon Tanszerosztálya minisztertanácsi döntésre átkerült az 1954-ben alapított *Kartográfiai Vállalathoz*, így lett 1959-től a vállalatnak glóbuszkészítő és térképkeszítő üzem.

Az 1964-től új földgömb-sorozat indult. A nyugalomban vonult Turner István (1960-tól az ELTE Térképtudományi Tanszéke munkatársaként vett részt az egyetemen egyedi tematikus földgömbök szerkesztésében) a Kartográfiai Vállalat felkérésére megszervezte 13 cm-es, majd 25 cm átmérőjű politikai gömbök kiadásának munkáit. Mindkét glóbusz a nagyközönség számára készült, de csak néhány évig forgalmazták, azóta szinte nyomtalanul eltűntek.

A következő évtizedekben az érdeklődők „ellátására” kis számban, csak NDK-s kooperációban készültek vállalati földgömbök. Említésre csak az 1986-ban készült, saját tervezésű, 40 cm átmérőjű szétszedhető Föld-modell méltó, melyet a Nemzetközi Térképészeti Társulás 1989-ben innovációs elismerésben részesített.

A szépen illusztrált, angol nyelvű összefoglalóval ellátott dokumentumkötet 150 évet fog át *Nagy Károly* 1840-es földgömbjétől a Kartográfiai Vállalat utolsó szétszedhető földgömbjéig. Benne szerepel a térképtörténetesek által ismert mind a 102 nyomtatott magyar glóbusz.

A kötet DVD-melléklete az *ELTE Térképtudományi Tanszéke* munkatársainak, *Gede Mátyás* és kollégái, *Márton Mátyás*, *Nemes Zoltán* és *Ungvári Zsuzsanna* munkáját dicséri. Nekik köszönhető, hogy a kiállításon megismert 102 magyar földgömb közül 72 nagyítható és körbeforgatható, virtuálisan kézbe vehető formában táruel élénk lehetővé téve, hogy a Google Earth alkalmazásához kapcsolódva összevethessük a régi földrajzi térképeket a mai Föld képével. Például, hogy megtaláljuk a korabeli földrajzi nevek napjainkban használt megfelelőit. A DVD az egykori földrajzi feladatgyűjteményeket, a földgömbökkel kapcsolatos gyakorlatokat is kínálja az olvasóknak.

*

Ismereteim szerint ehhez hasonló kiadvány a térképírásban még sehol sem látott napvilágot. Meggyőződésem, hogy akik ezt a művet kézbe veszik, a DVD-mellékletet használják, különleges élményt kapnak.

A kötet forrásértékű.

Klinghammer István

